

Murray Bookchin

ΚΑΝΑΜΕ ΛΑΘΟΣ;

ΕΙΝΑΙ ΔΥΝΑΤΟΝ να έχει κάνει λάθος η Αριστερά στην εκτίμησή της για την καπιταλιστική ανάπτυξη και την επαναστατική αλλαγή;* Μπορεί ο καπιταλισμός του 20ου αιώνα να μην πνέει τα λοίσθια; Μήπως άραγε η ρωσική επανάσταση δεν εγκαινίασε την «εποχή των πολέμων και των επαναστάσεων», όπως ο ίδιος ο Λένιν είχε προβλέψει; Μήπως στην πραγματικότητα ο καπιταλισμός δεν αναπτύσσεται βάσει της εγγενούς εκείνης διαλεκτικής που εμπεριέχει το σπέρμα της καταστροφής του; Μήπως τελικά ο καπιταλισμός βρίσκεται σε μια ακατάσχετη «ανοδική φάση»;

Για να εντοπίσουμε ορισμένες ενδείξεις ενός επαναστατικού προλεταριάτου στρεφόμεστε στην Ουγγαρία του 1956, το Παρίσι του 1968, την Τσεχοσλοβακία του 1969 και την Πολωνία των αρχών της δεκαετίας του '80, χωρίς ωστόσο να αντιλαμβανόμαστε τον περιθωριακό χαρακτήρα των γεγονότων αυτών. Στρεφόμεστε στην Κίνα, την Κούβα, τη Νοτιο-ανατολική Ασία, την Πορτογαλία και τη Νικαράγουα για να θηρεύσουμε τις αποδείξεις μιας «επαναστατικής εποχής», ή έστω μιας «πολεμοκρατούμενης περιόδου», κοιτώντας τις Κορεατικές και Βιετναμέζικες διαμάχες, και αγνοούμε το περιορισμένο εθνικό τους βεληκεές. Δυσκολευόμαστε να αναγνωρίσουμε το πόσο αμφίβολα είναι όλ' αυτά όταν μάλιστα αντιπαρατεθούν στη γενικευμένη επέκταση του καπιταλισμού, στη διεύδυση της αγοράς έως τις πιο μύχιες πλευρές της κοινωνικής ζωής, στην εντυπωσιακή σταθερότητα του συστήματος, και στην ψυχρή τεχνική εξειδίκευση, η οποία έχει ουδετεροποιήσει όλες τις μορφές επαναστατικών εξεγέρσεων στα μεγάλα καπιταλιστικά κέντρα.

Αλλ' ούτε μπορούμε πλέον να επιστρατεύσουμε το επιχείρημα της «προδοσίας» για να δικαιολογήσουμε τις αποτυχίες των τεσσάρων προηγούμενων

* Το δοκίμιο του Murray Bookchin «Were we wrong?» αναδημοσιεύεται από το *TELOS* v. 65 (1985).

γενεών. Η διαρκής επίκληση της προδοσίας φανερώνει την εσωτερική αδυναμία της παραδοσιακής σοσιαλιστικής θεώρησης του καπιταλισμού και της επανάστασης, αδυναμία, η οποία μας αφήνει με περισσότερα ερωτηματικά παρά απαντήσεις. Το σοσιαλιστικό πρόταγμα (project) καθίσταται επισφαλές εάν όντως η προδοσία είναι τόσο συχνή και τόσο εύκολη, και εάν, απ' την άλλη μεριά, η «επιτυχία» καταλήγει σε αντιδραστική γραφειοκρατία, ως απάντηση της ιστορίας στις ίδιες του τις αποτυχίες. Η ρωσική επανάσταση ήταν μια καταστροφή, η σκιά της οποίας έριξε ολόκληρο τον αιώνα στο σκοτάδι, και η οποία ζει στον ύπνο μας ως εφιάλτης μάλλον παρά ως ελπιδοφόρο όραμα.

Οι απαντήσεις δεν βρίσκονται στον ησυχασμό και στην ήττα. Δεν είναι ηττοπαθές να παραδεχθούμε ότι οι προσδοκίες μας ήταν αστήρικτες και ότι οι αναλύσεις που τις καλλιέργησαν εξίσου λανθασμένες. Αλλ' ούτε και μπορούμε να συμβιβαστούμε στο βαθμό που ο καπιταλισμός παραμένει ανορθολογικός μέχρι το κόκαλο. Έτσι εξάλλου ήταν ανέκαθεν (κι αυτό παρά τα περί «προοδευτικού ρόλου» του καπιταλισμού που υποστήριξε ο Μαχ). Ο καπιταλισμός αντιστρατεύονταν πάντα το ενδεχόμενο της κατάκτησης της ελευθερίας και της οικολογικής ισορροπίας. Πριν ακόμη όμως το ενδεχόμενο αυτό φανεί στον ορίζοντα, και πριν ακόμη προσπαθήσουμε να τον κατανοήσουμε, πρέπει πρώτα να καθαρίσουμε την ιδεολογική ομίχλη που σκιάζει τη σκέψη μας. Η ομίχλη αυτή οφείλεται σε μια συγκυρία παραγόντων που εδώ και έναν αιώνα έχουν παρεξηγηθεί από τους ριζοσπάστες, όπως επίσης και από την παρερμηνεία μιας σειράς φαινομένων που καλύπτουν τέσσερις τουλάχιστον αιώνες.

Οι αποτυχίες της Κλασικής Ανάλυσης

ΕΙΤΕ ΘΕΩΡΗΣΟΥΜΕ ΤΟΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ «προοδευτικό» και «μόνιμα επαναστατικό», για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Μαρξ, είτε ένα «ιστορικά αναγκαίο κακό», για να επικαλεστούμε τη ρήση του Μπακούνιν αναφορικά με το κράτος, γεγονός παραμένει ότι ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος εγκαινίασε μια νέα εποχή στο χώρο της ριζοσπαστικής κοινωνικής θεωρίας. Η υπερβολική πεποίθηση στην πρόοδο —που τον περασμένο αιώνα σχετιζόταν με την καινούργια κοινωνική τάξη— κλονίστηκε σημαντικά από την αιματοχυσία του πολέμου. Ταυτόχρονα, οι επαναστατικές εξεγέρσεις της περιόδου 1917-23 γέννησαν καινούργιες ελπίδες για τη δυνατότητα της εγκαθίδρυσης μιας ορθολογικής κοινωνίας —του σοσιαλισμού και της ανθρώπινης χειραφέτησης. Όπως διαμορφώθηκαν εκείνη την εποχή, η παγκοσμιότητα και ο ανθρωπισμός του σοσιαλιστικού προτάγματος ήταν πραγματικά अपαραμίλλοι και δεν συγκρίνο-

νται με τους αντίστοιχους επί των ημερών μας. Ήταν κοινή και σαφής η παραδοχή ότι ο καπιταλισμός είχε πάψει πλέον να είναι «προοδευτικός» ή, καλώς ή κακώς, «ιστορικά αναγκαίος». Ακόμα κι αν υποθεθεί ότι ο καπιταλισμός βρισκόταν κάποτε σε «ανοδική φάση», που χαρακτηριζόταν από δραματικές τεχνολογικές προόδους και απ' την απομυστικοποίηση των παραδοσιακών ανθρώπινων συνδεσμοποιήσεων, όπως επίσης και των σχέσεων ανάμεσα σε φύση και άνθρωπο, στα σίγουρα όμως δεν είχε εισέλθει στη φάση της έφεσης που θα εγγυόταν τον αυτο-αφανισμό του.

Το σοσιαλιστικό πρόταγμα ήταν πολύ συγκεκριμένο όσον αφορά τη μεταλλαγή των κύκλων της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Πιθανώς ο ίδιος ο καπιταλισμός στην «ανοδική του φάση» να διαμόρφωσε τις αναγκαίες τεχνικές συνθήκες για τη διαδοχή του από το σοσιαλισμό. Φαίνεται πως καλλιέργησε το διεθνισμό, εκκοσμιεύοντας όλες τις ανθρώπινες σχέσεις και εμπειρίες, ότι έκανε τεράστια άλματα στην πολιτιστική και πολιτική ανάπτυξη, διευρύνοντας την παραγωγικότητα, αυξάνοντας τις ανάγκες και συστηματοποιώντας την γνώση και την παραγωγή, όπως επίσης και, κυρίως, ότι δημιούργησε μια ιδιαίτερη τάξη —το προλεταριάτο— τα συμφέροντα και τα βάσανα της οποίας την οδήγησαν στην κατάρρευση του συστήματος της μισθωτής εργασίας και της ταξικής κοινωνίας. Ακόμα κι αν ήταν λογικό να υποθέσουμε ότι χωρίς ταξική συνείδηση το προλεταριάτο δεν θα μπορούσε ποτέ να γίνει «ηγεμονεύουσα τάξη» περισσότερο από όσο οι φιλήσυχoi αγρότες, οι θεωρητικοί του σοσιαλισμού τόνιζαν ότι τα «αντικειμενικά γεγονότα» —και κατά την άποψη του Λένιν ένα κόμμα στρατευμένων επαναστατών— θα εξασφάλιζαν την αυτο-συνείδηση, απαραίτητη για την επιτυχή έκβαση της επανάστασης του προλεταριάτου.

Το ξέσπασμα του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου διέψευσε αναμφισβήτητα την παγιωμένη αυτή άποψη. Δέκα χρόνια πριν, ο παγκόσμιος καπιταλισμός είχε φθάσει σε πρωτοφανές σημείο στασιμότητας και παρακμής. Κρίσεις, φαινομενικά χρόνιες και ανυπότακτες, είχαν παγώσει την οικονομία. Το βιοτικό επίπεδο, η εργασία, οι ελπίδες για ανάκαμψη και η πίστη στη νομιμότητα της κοινωνικής τάξης (order) βρισκόταν σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο από όσο στην προ του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου εποχή. Ακριβώς μετά την κατάρρευση του 1929, το προλεταριάτο πρόβαλε σχεδόν εκρηκτικά ως λαϊκή δύναμη. Οι εργατικές εξεγέρσεις, που κατευθύνονταν από σοσιαλιστές και που είχαν όμως αμυντικό χαρακτήρα, οι οποίες φούντωσαν στην Αυστρία και την Ισπανία (1934), τα κόκκινα λάβαρα και οι απεργίες που σάρωσαν την Γαλλία (1935), οι καταλήψεις και οι σφοδρές συγκρούσεις με την αστυνομία στις ΗΠΑ, όλα αυτά, έδιναν την ψευδαίσθηση μιας προϊούσας εξεγερσιακής κατάστασης που υποστηριζόταν από αγροτικές κινητοποιήσεις στις οποίες οπλισμένοι α-

γρότες σταματούσαν πλειστηριασμούς και εμπόδιζαν τη διακίνηση των αγροτικών προϊόντων με οδοφράγματα και απεργίες. Παρά τις φανερές του αδυνομίες, το κίνημα αυτό θα μπορούσε να διεκδικήσει ορισμένες, έστω και απατηλές, επιτυχίες: την εκλογή του Λαϊκού Μετώπου στη Γαλλία και Ισπανία, την αναγνώριση των βιομηχανικών σωματείων στις ΗΠΑ, και, τέλος, τα βραχύβια επιτεύγματα της Ισπανικής Επανάστασης του 1936-37 που υπήρξε πρωτοφανές παράδειγμα αυτο-διαχείρισης εκ μέρους των εργατών και των αγροτών. Κανένα άλλο παρόμοιο κίνημα δεν είχε γνωρίσει τέτοια αγωνιστικότητα και διάρκεια. Ο φασισμός δεν γινόταν αντιληπτός απλώς ως έκφραση της γενικής κρίσης της καπιταλιστικής κοινωνίας, η οποία απαιτούσε μια δυναμική επιβολή ολοκληρωτικού ελέγχου, αλλά και ως μια αμυντική στάση της παραδοσιακής μπουρζουαζίας απέναντι στο όλο και απειλητικότερο εργατικό κίνημα η αγωνιστικότητά του οποίου άγγιζε πλέον τα όρια της κοινωνικής επανάστασης.

Ο καπιταλισμός του 1930 φαίνεται πως ήταν ένα «ιστορικο-υλιστικό» υπόδειγμα μιας κοινωνικής οργάνωσης που είχε εξαντλήσει τα όρια της νομιμότητάς της. Η δεκαετία εκείνη δεν ήταν μόνο οικονομικά στάσιμη και κατακυριευμένη από την ταξική πάλη. Ήταν και τεχνολογικά στάσιμη. Κρίνοντας απ' τη βιβλιογραφία της εποχής, η αντίληψη του Μαρξ ότι «οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις» βρίσκονταν σε «σύγκρουση με τις σχέσεις παραγωγής» θα μπορούσε να επιβεβαιωθεί. Η τεχνολογία δεσμευόταν από σκληρούς συντεχνιακούς και μονοπωλιακούς περιορισμούς που απέκλειαν τις καινοτομίες. Φαινόταν ότι ο καπιταλισμός όχι μόνο δεν μπορούσε πλέον να επιτελέσει την «ιστορική του αποστολή», να προάγει, δηλαδή, τις «υλικές προϋποθέσεις» της ελευθερίας, αλλά και τις εμπόδιζε να αναπτυχθούν. Η σοσιαλιστική επανάσταση ήταν αναγκαία προκειμένου να επιστρέψει η κοινωνία στην ιστορία, να αποκατασταθεί δηλαδή η ορμή της τεχνολογικής προόδου την οποία δεν μπορούσε να στηρίξει πλέον ο αστισμός. Τελικά, το ξέσπασμα του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου ερμηνεύθηκε ως το αποκορύφωμα της «χρόνιας κρίσης του καπιταλισμού», ενώ η κλιμάκωση του πολέμου στο πεδίο των μαχών φάνηκε ως η λύση του λεγόμενου «κοινωνικού ζητήματος». Η μαζική αποστασία των αριστερών φιλελευθέρων προς τον συμμαχικό μιλιταριστικό αγώνα δεν προκάλεσε σύγχυση στα ήδη συνεργαζόμενα ριζοσπαστικά κινήματα του 1940. Οι παραδοσιακοί μαρξιστές υποστήριζαν την άποψη ότι ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν απλώς η συνέχεια του Πρώτου, μια ιμπεριαλιστική μ' άλλα λόγια περιπέτεια που θα ξανάνοιγε όλες τις παλιές πληγές και θα οδηγούσε, όπως κι εκείνος, σε κοινωνική επανάσταση. Στην πραγματικότητα, ο δεύτερος αυτός πόλεμος έγινε τότε αντιληπτός σαν μια πιο βραχύβια σύγκρουση. Οι προλεταριακές μάζες της δεκαετίας του '40, που είχαν διαπαι-

δαγωγηθεί απ' τις εμπειρίες της μεσοπολεμικής περιόδου (μιας περιόδου καπιταλιστικής παρακμής, κοινωνικής αναταραχής και επαναστάσεων), από τη συνηθισμένη σταλινική συνταγή των «προδοσιών» και των «δολιοτήτων», όπως επίσης και από τη διαδεδομένη αίσθηση της διεθνούς ταξικής αλληλεγγύης, υποτίθεται ότι θα ενεργούσαν με τέτοιο τρόπο ώστε να αλλάξουν την κοινωνία με περισσότερη αποφασιστικότητα από εκείνη της προηγούμενης γενεάς. Μέσα σε λογικά χρονικά περιθώρια, τα ανταγωνιζόμενα ιμπεριαλιστικά μπλοκ θα αποκαλύπταν την «χρεωκοπία» τους, ενώ παράλληλα το υπέρπον εργατικό κίνημα θα περιμάζευε τα αιωρούμενα νήματα του 1917-18 και θα τερμάτιζε τον πόλεμο με κοινωνική επανάσταση, ακόμη και στη φασιστική Γερμανία (κατά την άποψη δε μερικών, ιδιαίτερα στη φασιστική Γερμανία).

Είναι δύσκολο να αποτιμήσει κανείς την προσκόλληση της γενιάς των ριζοσπαστών του μεσοπολέμου στο σενάριο αυτό. Ολόκληρη σχεδόν η ριζοσπαστική σκέψη ενός αιώνα τροφοδότησε το όραμα της κοινωνικής αλλαγής και τη λεπτομερή αλληλουχία των προβλέψεων, τις οποίες το επαναστατικό σοσιαλιστικό κίνημα του 1940 χρησιμοποίησε τόσο για την ανάλυση του πολέμου όσο και για τη διερεύνηση του μέλλοντος. Έτσι, οι όποιες αμφιβολίες της ανάλυσης αυτής, όπως και των συμπερασμάτων της, προκάλεσαν αντιδράσεις που ήταν εξίσου μακρόπνοες. Ο Τρότσκι, περισσότερο από κάθε άλλο μπολσεβίκο, συντήρησε την κλασική άποψη της εποχής του, που στην πραγματικότητα ήταν ίδια με εκείνη του παραδοσιακού εργατικού κινήματος. Λίγο πριν το θάνατό του ισχυρίστηκε ότι ο πόλεμος θέτει σε μεγάλο βαθμό τη ριζοσπαστική σκέψη υπό αμφισβήτηση. Αφού εξέφρασε τη συνηθισμένη μυσταγωγική αυτοπεποίθηση για το παραπάνω σενάριο και τη βεβαιότητα για την έχβασή του, αναρωτήθηκε για τις επιπτώσεις μιας εναλλακτικής κατάληξης. Προειδοποίησε ότι σε περίπτωση που ο καπιταλισμός έβγαине ανέπαφος από τον πόλεμο, το επαναστατικό κίνημα θα έπρεπε να επανεξετάσει ακόμη και τις θεμελιωδέστερές του αρχές. Η δολοφονία του το 1940 απέκλεισε την πιθανότητα μιας τέτοιας επανεκτίμησης από τους οπαδούς του. Τα λόγια του όμως σκιαάζουν πεισματικά ολόκληρο το επαναστατικό σχέδιο, όπως αυτό αναπτύχθηκε από τις πρώτες εργατικές εξεγέρσεις. Η ψυχρότητα με την οποία ο Τρότσκι αντιμετώπισε την αποτυχία της επαναστατικής στρατηγικής του επέτρεψε να δει το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ως δοκιμασία της παραδοσιακής μαρξιστικής και λενινιστικής άποψης σχετικά με την όλη ιστορία της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος δεν τελείωσε γρήγορα. Διήρκεσε σχεδόν έξι χρόνια και δεν κατέληξε σε επαναστάσεις. Οι γερμανοί βερολινέζοι εργάτες πολέμησαν σχεδόν έξω από την πόρτα του στρατηγείου του Χίτλερ χωρίς παρ' όλα αυτά να γενικεύσουν μια κάποια σημαντική εξέγερση. Ο πόλεμος

έγινε χωρίς την ένδειξη κάποιας αποφασιστικής ταξικής διεθνούς αλληλεγγύης, αλλά για εθνικιστικούς κυρίως λόγους και για ιδανικά που απέπνεαν τον «πατριωτισμό» του 18ου αιώνα, τα οποία συχνά φανέρωναν αλυτρωτισμό και ρατσισμό παρά τον ορθολογισμό και τους ουτοπικούς κανόνες του Διαφωτισμού.

Το σημαντικότερο όμως είναι ότι μετά τον πόλεμο ο καπιταλισμός έγινε ισχυρότερος. Αν και ο πόλεμος καταβρόχθισε περίπου 40 με 60 εκατομμύρια ανθρώπινες ζωές, η κοινωνική τάξη πραγμάτων που απαίτησε τον πρωτοφανή αυτό φόρο αίματος ποτέ δεν αμφισβητήθηκε σοβαρά. Αν εξαιρέσουμε τη Ρωσία και την Ισπανία, χώρες το «προλεταριάτο» των οποίων αποτελείτο κυρίως από αγρότες, ο σοσιαλισμός και η αναρχία απέτυχαν να οδηγήσουν την ευρωπαϊκή εργατική τάξη στην επανάσταση. Δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ότι η εμπειρία του προλεταριακού σοσιαλισμού προώθησε κάπως την υπόθεση της ανθρώπινης ελευθερίας κατά τα 50 χρόνια που ακολούθησαν τις τελευταίες εργατικές εξεγέρσεις. Στην πραγματικότητα, στο όνομα του σοσιαλισμού, ένα τεράστιο τμήμα της ανθρωπότητας κυβερνάται σήμερα από ολοκληρωτικά καθεστώτα με τόση ανηλεότητα όση και αυτή των προκατόχων τους.

Οι τεχνολογικές καινοτομίες απέκτησαν, με τη σειρά τους, τέτοια ορμητικότητα που κατέρριψαν όλους τους ενδοιασμούς —ηθικούς και οικονομικούς— που η κοινωνία θα μπορούσε να προβάλει για να υπεραμυνθεί της προτεραιότητας του ανθρώπινου πνεύματος. Το να εκλάβουμε την ωρίμανση των υλικών συνθηκών για το σοσιαλισμό, τον κομμουνισμό ή την αναρχία ως δικαιολογία της τερατώδους αυτής υπερανάπτυξης αγγίζει τα όρια του «μπλακ χιούμορ». Σήμερα θα μπορούσε κανείς κάλλιστα να υπεραπιστεί τον οπισθοδρομισμό του Αδορνο στο έργο του *Minima Moralia*, και μάλιστα πολύ περισσότερο από όσο ο ίδιος το έκανε. Ποτέ πριν η τεχνολογική καινοτομία δεν είχε αναδυθεί σε τέτοιο βαθμό ως αυτόνομη δύναμη αναχίτησης των τάσεων για την πραγμάτωση της «αληθινής κοινωνίας». Η περιπλοκότητα των σύγχρονων οπλοστασίων καθιστούν την εξεγερσιακή διάθεση για κοινωνική αλλαγή απλό ρομαντισμό, ενώ οι ελπίδες για την ηγεμονία του προλεταριάτου είναι απλώς και μόνο μια νοσταλγία. Αυτό που όμως σήμερα βασανίζει τον προλεταριακό σοσιαλισμό —περισσότερο κι απ' το τέλος των οδοφραγμάτων— είναι η αριθμητική πτώση του ίδιου του βιομηχανικού προλεταριάτου: η αλλαγή αυτής της ίδιας της στελέχωσης που κάποτε ονομάζαμε «μισθωτή εργασία». Εκείνο που απειλεί σήμερα το προλεταριάτο σχεδόν με αφανισμό είναι ο αυτοματισμός, μια πραγματικότητα που πείθει πολύ περισσότερο για τον αρχαϊσμό του κλασσικού σοσιαλισμού και του αναρχοσυνδικαλισμού παρά ο μύθος που θέλει την τάξη αυτή να παίζει καθοριστικό ρόλο στην κοινωνική αλλαγή. Έχουν περάσει οι μέρες που η τεχνολογία εθεωρείτο προωθητική,

δύναμη του σοσιαλισμού. Οι τεχνολογικές καινοτομίες έχουν πάρει το δικό τους δρόμο και είναι όχι μόνο το μέσο της οικονομικής και πολιτικής πηδάλιούχησης αλλά και αιτιώδης παράγοντας της οικολογικής καταστροφής. Η τεχνολογία φτιάχνει μια ιστορία που μπορεί να γραφεί κατά μεγάλο μέρος αυτόνομα: ως ιστορία μιας πληθώρας μηχανισμών που καθιστούν τον πολίτη ανίσχυρο, που καταπνίγουν την ατομική έκφραση και κατακλύζουν την προσωπική δημιουργικότητα. Ο καπιταλισμός σήμερα έχει σαφώς σταθεροποιηθεί — αν βέβαια υποθέσουμε πως κάποτε κινδύνευσε. Και έχει σταθεροποιηθεί με το να προβάλεται ως κοινωνικό δεδομένο, τόσο αδιαφιλονίκητο όσο και η φεουδαρχία τον 12ο αιώνα. Απολαμβάνει δηλαδή τέτοιου ψυχολογικού κύρους ο καπιταλισμός σήμερα, ώστε να λειτουργεί αυτόνομα πέρα από κάθε αμφισβήτηση, όντως πέρα απ' τη συνείδηση, όπως ακριβώς και οι λειτουργίες του νευρικού συστήματος. Η αποτυχία της κλασσικής ανάλυσης είναι τόσο πλήρης, όσο και ενοχλητική, γιατί έπαιξε και η ίδια ένα σημαντικό ρόλο στη νομιμοποίηση του καπιταλισμού δίνοντας τη δική της ερμηνεία των αρχών και της εξέλιξής του.

Η αποτυχία της κλασσικής ιστοριογραφίας

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ στη νομιμοποίηση του καπιταλισμού αποκαλύπτεται εμφανώς από τον τρόπο που ο σοσιαλισμός προσέγγισε τις θεσμικές μορφές της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Υπάρχει κατ' αρχή μια ανησυχητική ομοιότητα ανάμεσα στη συγκροτημένη, του καπιταλιστικού κράτους και των κλασσικών σοσιαλιστικών στόχων. Κι αυτό ανάγεται στο ίδιο το *Κεφάλαιο* του Μαρξ, το οποίο, παρά την ευφύεστατη ανάλυση του εμπορεύματος, εκτείνει την καπιταλιστική ανάπτυξη τόσο ώστε να πλησιάζει την από μέρους του συγγραφέα του θεώρηση του σοσιαλισμού, με άμεσο αποτέλεσμα να χάνει το έργο την αυθεντικά κριτική του διάσταση — υπό την έννοια της αφετηρίας για κοινωνική απελευθέρωση. Το *Κεφάλαιο* υποκύπτει ασυναίσθητα στη λογική του καπιταλισμού στο όνομα ακριβώς της ανεύρετης «ωριμάνσής» του. Δεν πρόκειται για το γεγονός ότι η μαρξική ανάλυση συνέλαβε το εμπόρευμα, αλλά για το ότι το εμπόρευμα μάλλον κυριάρχησε στην ανάλυση του Μαρξ μεταθέτοντάς την σε περιοχές που δεν θα μπορούσε ποτέ ο ίδιος να προβλέψει ή να φαντασθεί.

Η αληθινή, όμως αποτυχία του «ιστορικού υλισμού» είναι βαθύτερη. Η μαρξική «ταξική ανάλυση», μια ενεργή διάσταση του θεωρητικού του έργου, θέτει προβλήματα που δεν έχουν ακόμα αντιμετωπισθεί ικανοποιητικά από την πλειοψηφία των οπαδών του. Η «ταξική ανάλυση» του Μαρξ συγκροτεί-

ται γύρω από τη θεμελιώδη άποψη ότι η «κυριαρχία της φύσης» δεν είναι εφικτή δίχως την «κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο», μια άποψη για τη φύση οι πρακτικές εφαρμογές της οποίας έχουν διαμορφώσει βαθύτατα την κλασική παράδοση.

Κατά την ευρύτερη κοινωνική αντίληψη του Μαρξ, οι τάξεις είναι αναντι-κατάστατες για την απόσχιση του ανθρώπινου είδους από την «αγριότητα», για την έλευσή του στο προσκήνιο της ιστορίας και για τη διαμόρφωση των υλικών προϋποθέσεων της απελευθέρωσης —μιας απελευθέρωσης όχι μόνο από την κυριαρχία του ανθρώπου από τον άνθρωπο, αλλά και από την κυριαρχία της φύσης η οποία καθιστούσε και την ανθρώπινη κυριαρχία «ιστορικά αναγκαία». Μέσα στην περίπλοκη αυτή διαλεκτική, ο κλασικός σοσιαλισμός έκλεινε τα μάτια του στα οικολογικά και φυλετικά (Gender) προβλήματα, τα οποία αμφοτέρωθεν συνδέονται όχι μόνο με την ανάδυση των τάξεων και της εκμετάλλευσης, αλλά με την ανάδυση της ιεραρχίας και της κυριαρχίας. Κατά συνέπεια, οι προσπάθειες διατύπωσης μιας σοσιαλιστικής οικολογίας και ενός σοσιαλιστικού φεμινισμού, για τη σύμπλευση με τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα, τείνουν να αποδειχθούν απλά τεχνάσματα. Αν και οι αιρετικοί σοσιαλιστές ασχούν κριτική στα κινήματα αυτά για έλλειψη ταξικής ανάλυσης, τα σταχυολογήματα από το έργο του Μαρξ για την οικολογία και τη γυναίκα που μας κατακλύζουν εγγίζουν τα όρια της καρικατούρας. Στην πραγματικότητα, η μαρξική ταξική ανάλυση αναφέρεται στη βικτωριανή μπουρζουαζία, στην κοινότυπη άποψη ότι η φύση είναι τυφλή και πεδίο επικράτησης, ένας χώρος διεκδίκησης των ενσπάνει πόρων, ο οποίος καθόριζε και τα όρια κάθε μείζονος επιστημονικού κλάδου της εποχής εκείνης, από την οικονομία μέχρι την ψυχολογία. Η πιο σύγχρονη οικολογική εικόνα της φύσης, και ιδιαίτερα των οικοσυστημάτων, ως μη ιεραρχική, αυτοσχηματιζόμενη, γόνιμη και αναδραστική ξέφυγε από τη μαρξική προσέγγιση, με αποτέλεσμα οι αμερικανοί σοσιαλιστές να αισθάνονται σήμερα πιο άνετα με τη δημοσιογραφία του Αντρέ Γκορτζ —για τον οποίο τα «οικολογικά» προβλήματα απορρέουν «απ' την πτώση του μέσου προσοστού κέρδους»— παρά με τα οξυδερκέστερα έργα της οικοφιλοσοφίας που γράφτηκαν πριν απ' το βιβλίο του *Η Οικολογία ως Πολιτική*.

Το πρόβλημα αυτό υπερβαίνει κατά πολύ όλα όσα έχει χρεωθεί η κλασική σοσιαλιστική ανάλυση απ' τις αντιλήψεις του 19ου αιώνα. Κι ούτε βεβαίως μπορούμε να το λύσουμε με ένα πρόχειρο φρεσκάρισμα του μαρξισμού με έννοιες που είναι ξένες στις κεντρικές του ιδέες. Αυτό που μάλλον μας αφορά περισσότερο εδώ είναι η ζημιά που προξένησε η μαρξική «ταξική ανάλυση» στη διατύπωση μιας καινούργιας ερμηνείας της καπιταλιστικής ανάπτυξης και της πολιτικής που απαιτείται για την αντιμετώπισή της. Είμαστε υποχρεω-

μένοι να αναρωτηθούμε κατά πόσο η ριζοσπαστική θεωρία ενοείται από μια σύλληψη της κοινωνικής ανάπτυξης που στηρίζεται κυρίως σε συγκρουόμενα οικονομικά συμφέροντα, εννοούμενα ως ιδιοκτησία ή έλεγχος του κοινωνικού πλούτου. Αντ' αυτής, θα μπορούσαμε να σκεφθούμε την πιθανότητα ότι ο καπιταλισμός καθ' αυτός δεν είναι παρά μια εξαίρεση σε ένα πιο διαδεδομένο σύστημα κοινωνικής ανάπτυξης που στηρίζεται στην «κοινωνική θέση» (status) και στους τρόπους με τους οποίους η διαδικασία της κοινωνικοποίησης και η κοινωνία στην ολότητά της προσδιορίζουν το άτομο στα πλαίσια της ανθρώπινης κοινότητας.

Αποκάλυψε όντως ο καπιταλισμός το υλικό εγωιστικό συμφέρον που υποτίθεται ότι καθοδήγησε για χιλιάδες χρόνια την κοινωνία κάτω από τη μάσκα της ιδεολογίας, όπως ισχυρίστηκε ο Μαρξ, ή μήπως δημιούργησε το συμφέρον αυτό μέσα σε μια βασικά διαφορετική κοινωνική διάταξη που αντικατέστησε την «κοινωνική θέση» με τις τάξεις; Όπως παρατηρεί ο Karl Polanyi, ο άνθρωπος «δεν δρα για να εξασφαλίσει το ατομικό του συμφέρον κατέχοντας υλικά αγαθά, δρα για να διασφαλίσει την κοινωνική του θέση, τα κοινωνικά του δικαιώματα και τα κοινωνικά του ατού». Έτσι, ο πυρήνας της κοινωνικής ανάλυσης είναι ο υπέρτατος κοινωνικός δεσμός για τον οποίο οι οικονομικές σχέσεις αποτελούν απλά και μόνο ένα πολύ ασταθές μέσο, παρά τη «βάση» της κοινωνικής αλληλόδρασης. Πέρα απ' την παρατήρηση του Polanyi, είμαστε σε θέση να διαπιστώσουμε ότι ο κοινωνικός δεσμός μπορεί να ακολουθήσει απελευθερωτική ή αυταρχική πορεία. Διότι όντως, αφότου οι εξισωτικές κοινωνίες άρχισαν να καταρρέουν, η απελευθερωτική πορεία συμπλέχθηκε με την αυταρχική, κι άλλοτε, σε περιόδους κοινωνικής αναταραχής, αναδιέταται στην επιφάνεια, κι άλλοτε χάνεται στα βάθη, σε περιόδους κοινωνικής σταθερότητας.

Η άποψη ότι η προκαπιταλιστική κοινωνία ήταν πρωταρχικά μια κοινωνία «νομοκατεστημένων τάξεων» (orders), και όχι απλώς τάξεων (classes), δεν είναι καινούργια. Οι επιπτώσεις της ωστόσο και τα προαπαιτούμενά της δεν έχουν ακόμη πλήρως διερευνηθεί. Η κοινότητα και η θέση που καταλαμβάνει κανείς εντός της είναι ένα από τα πιο ανθρώπινα γνωρίσματα που έχουμε. Είναι επίσης ο τρόπος που τοποθετούμε τον εαυτό μας στη ζωή, ο τρόπος με τον οποίο η οικογενειακή φροντίδα επεκτείνεται πέρα απ' την οικογένεια στο ευρύτερο πλαίσιο των ανθρώπινων σχέσεων. Έτσι, όλες σχεδόν οι προκαπιταλιστικές κοινωνίες πρόβαλαν την οικογένεια και τις σχέσεις συγγένειας στην κοινωνική ζωή. Παρά την ανάπτυξη μιας καθαρά νομικής έννοιας του πολίτη και μιας ορθολογιστικής έννοιας της πολιτικής, η συγγένεια διατήρησε τεράστια σημασία στις εκκοσμικευμένες κοινότητες. Οι μοναρχίες μοίρασαν τα υπό την επικράτειά τους εδάφη θεωρώντας τα περισσότερο σαν πατρογονική

κληρονομιά παρά σαν έθνη ή πολιτισμούς, και κάτω απ' αυτούς τους βιοκοινωνικούς όρους οι άνθρωποι «διασκανόνισαν» τον οικονομικό τους βίο σε «νομοκατεστημένες τάξεις» (social orders) και όχι σύμφωνα με οικονομικά στοιχεία που θα τους συγκροτούσαν σε τάξεις.

Δεδομένου ότι έχει σημαντικές πολιτικές και πρακτικές επιπτώσεις, η διάκριση ανάμεσα στη κοινωνία των νομοκατεστημένων τάξεων και των τάξεων θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη. Μια ταξική ανάλυση που στηρίζεται αποκλειστικά στα οικονομικά συμφέροντα παρερμηνεύει την ιστορία και κατευθύνει λανθασμένα την πρακτική. Οι κοινωνικές παραμορφώσεις και οι παλινδρομήσεις δεν μπορούν πλέον κατά κύριο λόγο να εξηγούνται στη βάση των σχέσεων ιδιοκτησίας, κι ούτε μπορούν να διορθωθούν με μόνα τα κοινωνικοοικονομικά μέτρα, όπως π.χ. την εθνικοποίηση, την κολλεκτιβοποίηση ή την «εργατική δημοκρατία». Διότι εκείνο που ξεπερνά όλες αυτές τις προσφερόμενες λύσεις είναι η βαρεία κληρονομιά των εξουσιαστικών σχέσεων επιβολής και υπακοής —η ιεραρχία, το βαθύτερο υπόστρωμα όλων των ταξικών σχέσεων.

Για να φανεί καλύτερα η διαφορά ανάμεσα σε κοινωνίες «νομοκατεστημένων τάξεων» και στις ταξικές κοινωνίες, πρέπει να απορρίψει κανείς ολοσχερώς την ιδέα ότι ο καπιταλισμός ως ταξική κοινωνία θα μπορούσε να είχε αναδυθεί οργανικά μέσα απ' τη «μήτρα» της φεουδαρχίας, από μια κοινωνία δηλαδή «νομοκατεστημένων τάξεων». Η μοναδικότητα του καπιταλισμού πρέπει να ιδωθεί υπό το πρίσμα της παραδοσιακής κοινωνίας ολικά —προσανατολισμένη στην οικογένεια και την κοινωνική θέση. Καμιά προκαπιταλιστική κοινωνία δεν ήταν έτοιμη να αντιμετωπίσει την τρομερή κοινωνική και πολιτιστική ανευθυνότητα που θα επέφερε η ανεξέλεγκτη οικονομία της αγοράς. Δεν είναι ανάγκη να αποδεχθεί κανείς τους κανόνες του *laissez-faire* για να αναγνωρίσει ότι σε μια αγορά που δεν γνωρίζει ηθικούς, πολιτιστικούς και θεσμικούς φραγμούς οι άνθρωποι θα τρομοκρατούνταν —κάτι που έγινε ακόμα και στον εμπορικό κόσμο της Αναγέννησης μ' όλους τους λεπτομερείς εμπορικούς της κανόνες. Η ταύτιση της αγοράς με τον καπιταλισμό είναι αποτέλεσμα ιστορικής παρερμηνεύσης. Διότι αγορές υπήρχαν επί αιώνες και σε διαφορετικές μορφές, αλλά ενσωματώνονταν προσεκτικά σε ευρύτερες, απαιτητικότερες και κοινωνικά νομιμοποιημένες κοινότητες που δομούσαν τη ζωή του ατόμου σε «νομοκατεστημένες τάξεις» —ομογενοποιημένες ως επί το πλείστον από συγγενικούς και συντεχνιακούς δεσμούς. Τα στοιχεία αυτά της πρώιμης κοινωνίας των γενών όπως και της δημόσιας κοινωνίας δεν εξαφανίστηκαν ποτέ ολοκληρωτικά από τον προκαπιταλιστικό κόσμο. Ήταν ακριβώς ο καπιταλισμός, η ανεξέλεγκτη αγορά, που έγινε κοινωνία, ή για να είμαστε ακριβέστεροι, αυτή που άρχισε να κατατρώει την κοινωνία, σαν καρκίνος, αιτός ο κακοήθης όγκος

που απείλησε κάθε ικμάδα του κοινωνικού ιστού. Μόλις στον 20ο αιώνα, και ειδικότερα στην Αμερική μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ο καπιταλισμός ξεπέρασε τη θέση που είχε πριν ως δεσπόζουσα δύναμη της κοινωνίας και έγινε υποκατάστατο της ίδιας της κοινωνίας, διαβρώνοντας όλους τους οικογενειακούς και συγγενικούς δεσμούς —υποβιβάζοντας το σύνολο του πληθυσμού σε πωλητές κι αγοραστές μέσα σε μια παγκόσμια και διαρκώς αναπτυσσόμενη αγορά.

Ο καπιταλισμός, το κρυφό αυτό σύστημα μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών, ξεπήδησε σε μια περίοδο σαρωτικής κοινωνικής παρακμής. Το φεουδαλικό σύστημα των «νομοκατεστημένων τάξεων», που το στήριζαν φαινομενικά οι απολυταρχικές μοναρχίες της Ευρώπης, κατέρρευσε πλήρως αποσαθρωμένο. Στον 18ο αιώνα η Ευρώπη τελούσε σε κοινωνικό κενό μέσα στο οποίο ο καπιταλισμός μπόρεσε να αναπτυχθεί και τελικά να ακμάσει, σε μια περίοδο γενικής παρακμής όλων των ηθών, και όχι μόνο εκείνων που εμπόδιζαν την ανάπτυξη και το κύρος μόνο των αστικών στρωμάτων. Ο καπιταλισμός άρχισε να αναδύεται ως δεσπόζουσα οικονομία τροφοδοτούμενος από την αποσύνθεση όλων των παραδοσιακών «νομοκατεστημένων» κοινωνιών. Υπόθαλψε την ανηθικότητα της παρηκμασμένης τάξης των ευγενών, την ασωτεία της αυλής, τις συγκαταβατικές φιλοδοξίες των νεόπλουτων, και ευπραγούσε σε βάρος της μιζέριας των περιθωριοποιημένων μαζών —των χωρικών δηλαδή, των εργατών, των συντελιτών και του λούμπεν προλεταριάτου— τις οποίες η φεουδαρχία εγκατέλειψε στη μοίρα τους καθώς το σύστημα της πατρωνείας με τους παραδοσιακούς δεσμούς δικαιωμάτων και υποχρεώσεων κατέρρευε. Οι καλοί αστοί του παρακμάζοντος φεουδαλισμού και της εποχής της απολυταρχίας —η λεγόμενη «εξκολαπτόμενη μπουρζουαζία»— δεν ήταν λιγότερο ενσωματωμένοι στο σύστημα των «νομοκατεστημένων τάξεων», κι αργότερα δεν ήταν λιγότερο βασιλικοί από τις «τάξεις» στις οποίες υποτίθεται ότι εναντιώνονταν και τις οποίες θα αντικαθιστούσαν. Εκτός από την επιθυμία τους να συσσωρεύσουν κεφάλαιο με σκοπό την αγορά τίτλων ευγενείας που θα τους επέτρεπαν να εισχωρήσουν στην αριστοκρατία, ή να αγοράσουν γη που θα τους πιστοποιούσε τη θέση ευγενείας τους, δεν υπάρχει άλλη ένδειξη του ότι η εκκολαπτόμενη αυτή μπουρζουαζία ήταν καπιταλιστική, με την ακριβή σημασία του όρου.

Επιπροσθέτως, υπάρχουν αρκετές αποδείξεις ότι η εκκολαπτόμενη μπουρζουαζία είχε πολιτικές φιλοδοξίες που την τοποθέτησαν «ιστορικά» ενάντια στις παραδοσιακές δομές του νομοκατεστημένου ancien regime. Ακριβώς το αντίθετο: εναντιωνόταν κατά κύριο λόγο στην αλαζονία και στο αποκλειστικό κληρονομικό προνόμιο της αριστοκρατίας, και όχι στην ολιγαρχία και το θεσμό της ευγενείας από άποψη αρχής. Αλλά ούτε και είχε η μπουρζουαζία να

επιδείξει δημοκρατικές τάσεις. Η απέχθειά της για τις μάζες δεν ήταν μικρότερη από εκείνης των ευγενών, συχνά δε ήταν τόσο υπερβολική ώστε να συμπεριλαμβάνει και όλους εκείνους που τυχαίνει να έχουν τύψεις για τον πλούτο και τα προνόμιά τους. Η Αγγλία, και όχι η Αμερική, υπήρξε το πολιτικό ιδεώδες της γαλλικής αστικής τάξης — το ιδεώδες δηλαδή μιας συνταγματικής μοναρχίας συγκροτημένης γύρω από μια συνεργάσιμη αριστοκρατία και υποστηριζόμενης από μια κοινωνικά ευκίνητη εμπορική και βιομηχανική μεσαία τάξη. Κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, ο ρεπουμπλικανισμός θεωρήθηκε σχεδόν οικουμενικά σαν η πόρτα στην πολιτική ασυδοσία, και η δημοκρατία είχε ούτε λίγο ούτε πολύ εξισωθεί με την «αναρχία», μια λέξη που στιγματίζε το λεξιλόγιο των επαναστατών κατά την δεκαετία του 1790.

Η έμφαση που δίνουν οι ριζοσπάστες ιστορικοί στο Παρίσι της εποχής της Γαλλικής Επανάστασης μας εμποδίζει να τοποθετήσουμε την επανάσταση στην σωστή της βάση. Το Παρίσι ήταν το διοικητικό κέντρο της μοναρχίας και η αστυνική (urban) κοιτίδα της γαλλικής αριστοκρατίας, μια πόλη που συγκέντρωνε τις οικονομικά ανθηρές επιχειρήσεις που στήριζαν την αυλή, καθώς και τις οικογενειακές βιοτεχνίες που επιδίδονταν στην παραγωγή πολυτελών αγαθών. Τα πραγματικά κέντρα της γαλλικής αστικής ζωής, και ειδικότερα η υφαντουργική βιομηχανία γύρω απ' την οποία αναπτύχθηκε ολόκληρη η βιομηχανική επανάσταση, ήταν πόλεις όπως η Λυών και η Αμιέν, οι οποίες μαζί με τα εμπορικά κέντρα όπως το Μπορντώ, και τα μεγάλα λιμάνια όπως η Μασσαλία και η Τουλόν, αντανακλούσαν ακριβέστερα το αστικό πνεύμα της επαναστατικής περιόδου παρά το Παρίσι, που τότε ήταν ο μαγνήτης ριζοσπαστικότερων τμημάτων της διανοήσης αλλά και ταυτόχρονα μια πόλη με άθλιες συνοικίες και φτωχογειτονιές που κατοικούνταν από πλήθος μικροαστών, επαγγελματιών, καταστηματαρχών, ζωγράφων, τεχνιτών, και από την άμορφη μάζα των μεροκαματιάρηδων και το λούμπεν-προλεταριάτο, τους γνωστούς *sans culottes*.

Όλες αυτές οι πόλεις ήταν άσπονδα αντι-γιακωβινικές και συχνά έντονα βασιλόφρονες. Η καταστολή στη Λυών των *sans culottes* τον Μάιο του 1793 ήταν, όπως το λέει ο Lefebvre, δουλειά «της αστικής τάξης που είχε παραμείνει μοναρχική» καθώς επίσης και μάχιμων μελών του παλαιού καθεστώτος και άλλων στρωμάτων του πληθυσμού. «Η Αμιένη δεν έγινε ποτέ πλήρως δημοκρατική» σημειώνει η Lynn Hunt στο βιβλίο της γύρω από την πολιτική κουλτούρα της επανάστασης. Στην πραγματικότητα, μόνο το 1799, πέντε δηλαδή χρόνια μετά την εκτέλεση του Ροβεσπιέρου και των Γιακωβίνων από τους αντεπαναστάτες Θερμιδωριανούς, ταράχθηκε η πόλη από εξεγέρσεις ενάντια στη στρατολόγηση, στις οποίες ακούσθηκαν συνθήματα όπως: «Κάτω οι Γιακωβίνοι! Ζήτω ο Βασιλιάς! Ζήτω ο Λουδοβίκος XVIII!» Ακόμα και οι

απαθείς αστοί θερμιδιωριανοί αντιμετώπισαν στην Αμιέν αμηνχανία. Τα λιμάνια των Γιρονδίνων και οι εμπορικές πόλεις της Μασσαλίας και της Τουλόν κατέστειλαν τους Γιακωβίνους (που δεν ήταν καθόλου η πιο ριζοσπαστική κλίκα της επανάστασης) με την ίδια δύναμη που το Παρίσι κατέστειλε τους Γιρονδίνους. Η Τουλόν είχε γίνει πράγματι τόσο βασιλική το 1793 ώστε προτίμησε να παραδοθεί στους Άγγλους παρά να υποταχθεί στην εξουσία του επαναστατημένου Παρισιού.

Η εικόνα της γαλλικής ή της αγγλικής ή της αμερικανικής επανάστασης ως «αστικών» επαναστάσεων είναι μια απλοποιητική προβολή των ιδεολογικών προκαταλήψεων του παρόντος στο παρελθόν'.

1. Ο Perez Zagorin αποδοκιμάζει έντονα την περιγραφή της αγγλικής επανάστασης από τον Eric Hobsbawm ως «αστική επανάσταση» και αποτέλεσμα της χρόνιας κρίσης της φεουδαρχίας —ιστορικο-υλιστικό αντίστοιχο της «χρόνιας κρίσης» του καπιταλισμού. Κατά τον Zagorin, το λάθος με την ανάλυση του Hobsbawm «έγκειται στην απουσία αποδείξεων που θα μπορούσαν να θεμελιώσουν ότι όντως υπήρχε χρόνια κρίση με τους όρους που αυτή περιγράφεται». Οι λεπτομέρειες

της κριτικής του Zagorin είναι πάρα πολλές για να τις παρουσιάσουμε εδώ. Ούτε και είναι δυνατόν να ασχοληθούμε με την ευχέρεια που ο Hobsbawm ασχολείται με τα προκαπιταλιστικά κινήματα, και ιδιαίτερα με τον φρικαλέο τρόπο που προσεγγίζει τον ισπανικό αναρχοσυνδικαλισμό στο *Primitive Rebels*. Βλ. Perez Zagorin, *Rebels and Rulers, 1500-1660* (Cambridge: University press, 1982) και το βιβλίο μου *The spanish Anarchists* (New York Harper and Row, 1977).

Απόδοση στην ελληνική:
Εμμανουέλα Γρυπαίου

